

СА РАДИО-СТАНИЦОМ У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ 1944. ГОДИНЕ

Прве речи разбише и последње моје претпоставке. Ни нова дужност, ни уобичајено саветовање. Ништа од свега о чему сам при поласку у штаб размишљао.

Просто несхватљиво. Из јединице, непосредно с фронта, без припреме и искуства кренути у Београд.

— Београд је наш предстојећи задатак. Решили смо да те са радио-телеграфистом и радио-станицом упутимо у Београд. Рад је одговоран. Задаци су обимни. Непријатељ. Његов распоред, утврђења. Покрети. Опште стање у Београду... Од изненађења тешко долазим к себи. Сав сам обузет неким чудним осећањем. Ваљево је тек ослобођено. А ја, за Београд.

Командант¹ настави:

— Радио-телеграфиста са радио-станицом већ је спреман. Чекало се само на твој долазак... Буди опрезан! — Јављај се чешће!

Комесар² је допунио команданта, онако присно, топло, на њему својствен начин.

— Чувај се! Добро размисли при одабирању сарадника! Не иди у ширину!

И Црни³ постави захтеве.

Настојао сам да ми ниједна реч не промакне. Просто сам их упијао.

Растали смо се. Осетио сам да на пут не полазим сам. Мој полазак заједнички смо преживљавали.

Одлазећи командант ми добаци:

— Срећно! До скорог сусрета у Београду! Ни месец неће проћи!

Осећао сам се помало збуњен. Из мисли никако да истиснем тек саслушано наређење.

Није страх у питању. Он је давно, са првим јуришем — баченом бомбом,

нестао. Нешто више ту је у питању. Сумња у себе — у своје могућности. Да ли ћу успети?

Све је у мени пренапрегнуто. До покрета има само неколико часова. Да је бар који више за припрему. Бар за ону психолошку. Да средим мисли. Али мало је времена. Треба се журити!

Са Браном⁴ сам утаноачио све остало. Начин одржавања везе, шифру, низ детаља о непријатељу...

Са шифром дотада нисам радио. Била је једноставна. Да је схватим, нисам утрошио много времена.

Брана напомену да оружје не треба да носим. Није објаснио зашто.

Размишљао сам: чему без оружја? Нисам нашао оправдања. Не! Свој парабелум заменио сам „Валтером“. Он је подеснији, јер је мањи. Под капутом неће бити тако уочљив.

Мала теренска кола, заплењена тих дана од Немаца, јурила су према Даросави, малом селу на путу за Космај. Пут је водио кроз нашу ослобођену територију.

Осећао сам се нелагодно. До сада сам и коња избегавао. Обично сам ишао пешке. А сад, аутомобил — по друму!...

Друм је за мене био појам везан за непријатеља, за његову моторизацију — тенкове! За посаде, утврђења, бункере!

Они су често били објекти наших напада. Увек сам им прилазио опрезно и са неким чудним осећањем, чак и онда кад смо ми њима господарили.

Чудно, то осећање ни сад нисам у стању из себе да истиснем.

Друм је пуст — без људи. На њему се виде још само поједини трагови непријатељске моторизације. Гусенице тенкова разориле су слабу подлогу пута.

На прилазима Даросави, мало у страну од пута, примећује се и прва група људи. Међу њима види се неко комешање. Није нам јасно ко су. Заустављамо кола. На стотинак метара од нас примећујемо заседу. Чија је?

Даросава је место означено као база за наш даљи покрет. Мора да су наши.

Питамо ко је? Са пушкама на готово прилази нам неколико војника. Наши су. На њиховим капама јасно се оцртавају петокраке звезде.

Извиђачи су то. Одељење предвиђено за нашу пратњу до Космаја. Заједно су са месном стражом у заседи.

Поздрависмо се. Затим мало предахнусмо.

Већ је мрак на помолу. Са његовим падом отпочиње и наш покрет. Аутомобил са два извиђача вратисмо натраг према Љигу. Тамо је штаб Првог пролетерског корпуса.

Киша је почела да пада. Јаки пљускови отежавају кретање. Пада се али се не заостаје. До свитања морамо бити што ближе Београду.

Већ смо зашли на територију која још није очишћена. Ипак осећамо се боље него за време вожње. Ноћ је. Извиђачи су с нама.

Опрезни смо. Идемо ван путева.

Негде у дубини ноћи, тачно на правцу кретања, чује се лавез паса. Село! Не смемо ризиковати! Знамо да нема наших јединица. Скрећемо нешто у страну. Избијамо на један усек. Прелазимо преко!

На платоу изнад усика у једној храстовој шуми, види се слаба ватра. Претпостављам да је ту сеоска стража — недићевци или четници! Ко може бити друго?

Нису нас осетили. Обилазимо даље

Размишљам: да нисмо залутали? Та мисао сад ми се први пут намеће. Није лако снаћи се ноћу без водича и ван пута, по терену који је за нас скоро непознат. Још и ова киша...

Али како доћи до водича. Тешко је из поседнутог села извући човека незапажено.

Осећам да нешто треба урадити.

Решење је нађено.

Са групом извиђача забосмо између села и платоа. Поред нас пут пролази. У заседи смо. Ваљда ће неко налетети!

Нисмо дуго чекали. Један од стражара упути се ка селу. Зграбисмо га. Није се снашао ни уста да отвори.

Поведосмо га са нама. Постао је наш водич. Један извиђач стално га је држао на нишану. Није имао зашто — није био опасан. Мобилисан је и присиљен да држи стражу. Недићевци и четници нису праштали за непослушност.

Са правца нисмо много скренули.

Настависмо пут. У даљини примећујемо светла аутомобила. Аутомобили јуре вртоглавом брзином. Виде се читаве колоне.

Опрезно се привлачимо путу.

Треба прећи преко њега. Искористити тренутак док је слободан. Време нам је кратко. До свитања остаје нам још непун час.

Под светлом фарова пут нам је као на длану. Видимо деоницу између окука у даљини од око 150 метара. Красан простор за заседу. Неколико рафала из „шарца“ и аутомата направили би читав покољ.

Десетак метара дели нас од пута. Ниско шипражје у које смо склоњени просто као да је створено за нас. Оно стрчи над путем читавом својом висином. Ретка прилика. Тешко да се може поновити.

Читавим телом подрхтавам. Тресем се као у грозници. Немам мира... Шта је то са мном? У глави ми тугњи читава бура!... Сам са собом говорим. И свој глас чујем: „Напасти, напасти!“ Једна реч: „Пали“ и — крв би протекла. Тешко искушење.

Несхватљиво! Оставити непријатеља на миру да креће по нашем друму и мирно посматрати?

Не пуцати! Не пуцати! крећи брже, брже, познат ти је задатак! Крајње је време — ускоро ће сванути.

Осећање дужности сузбило је оно дубоко људско, праведно.

Извиђачи остадоше у заседи. Допузмемо до цесте. Пројурисмо преко, између две колоне. Цеста остаде за нама. Колона непријатеља расте. Иза окуке појављују се све нова и нова возила.

Већ свиће. Приближавамо се селу Поповићу. Радио-телеграфиста³ је већ заморен. Под теретом је. Схватам — није му лако. Носи сам што би нормално два борца носила. Сав је у зноју. Чудим се како издржава.

— Да се одморимо? Сав сам као пребијен. Осећам се као да су ми ноге оковане — рече радио-телеграфиста.

— На чистини смо. Издржи још мало! Ено, до оног пропланка. Морамо ићи још брже док се није сасвим раздало — одговорих му.

Храбар је то младић. Напрегнуо је последњу снагу. Посрће али иде.

— Да није ових проклетих акумулатора са радио-станицом некако би се и могло. Али они су тешки. Сва ми леђа одвалише.

Журимо. До пропланка смо скоро у трку стигли. Чудо шта све човек неће издржати. Борба за самоодржање често не зна за границе.

Слободније дишемо. Радио-телеграфиста се ослободио терета. Није имао када ни да га скине. Свалио се са њим, задовољан.

Заклоњени смо. Имамо врло леп преглед околине. Да нас неко и тражи, тешко да би успео да нас нађе. Место је такво да се, у случају потребе, можемо неприметно и извући. У близини је село. За везу постоје сви повољни услови.

— Једна ноћ је остала за нама — рече радио-телеграфиста. Вражје је била тешка.

Нема приговора. Нека и друга буде као ова и идуће јутро дочекаћемо у Београду. Да смо планирали, боље не би испало.

Врло мало говоримо. Шапућемо. Једва један другога чујемо. Сваки од нас окупиран је својим мислима. Заједничке обавезе и њих су предодредице.

— До прве радио-везе остало нам је сат и 40 минута. Хоћемо ли остати овде? — упита радио-телеграфиста.

— Хоћемо, ако не овде, онда свакако у близини. Немој распакивати! Ја идем да извидим околину.

Ти буди опрезан! Не излази! Брзо се враћам.

Није требало далеко ићи. Права шикара била је нешто ниже од нас. Сви прилази ка њој били су затворени. Густо испреплетано шибље чувало је њен мир.

Зашли смо у шикару. Радио-станица је постављена. Све је припремљено за везу.

Радио-телеграфиста својим одмереним притиском по тастеру шаље предвиђени позив у етар. Слуша, очекује, тражи. Са једног таласа прелази на други. Упорно тражи — чека!

Време одмиче, пролази. Телеграфиста се не мири, већ чека, чека. Нестрпљив је, беспомоћан.

— Да нису природне сметње?

— Нису! Пријем је релативно чист. Нажалост, не са нашим. Изгледа да је нека техничка грешка?

— На којем си типу радио-станице раније радио?

— Другом. Овај тип је и за мене нов!

— Штета. И оружје које се први пут употребљава несигурно је. Треба упознати његове особине, завољети га, саживети се са њим.

Највише бих волео да нас нису ни слушали.

— Сувише смо ревносни. Можда смо и преуранили. Нису нас очекивали тако брзо.

Дан је већ доста поодмакао.

Густи облаци, ношени слабим ветром, у таласима су се смењивали над шикаром. Понеки њихов прамичак допирао је до самог шибља и улазио у његову дубину.

Шикара је оживела. Читаво јата птица долетеше до ње. Као да осећаху време које је на помолу.

Киша само што није пала. Она зна да буде и од користи. Људи се увуку у куће и кретање је некако слободније. Постајем нестрпљив.

Радио-телеграфиста је добио упутства за сваку евентуалност. Поново се растајемо.

Привукао сам се селу. Велико је, растресено, на широком простору. У њему живот као да је замро. Прикривено прилазим једној кући. Издвојена је од осталих. Осматрам. Ослушкујем. Чекам.

Ваљда ће се неко појавити... Киша ромиња. Крупне капи сливају се са крова у корито постављено пред улазним вратима куће. Игра кругова у кориту привлачи ме. Размишљам о њиховим непрекидним сукобима. Отварање врата отрже ме из таквих мисли. Из куће изиђе дечко од једно десетак година. Преко главе пребацио је мали сукнени гуњић. Куда се спрема по овом невремену?...

Пратим његово поскакивање. Добро је, упути се право путу. Као да је осетио моју жељу.

— Куд си пошао, мали? — упиташ.

— Носим новине, друже.

Од растанка са извиђачима нисам чуо ту реч „друже“. Прижељкујем оно најбоље.

— Ко ме носиш новине?

— Друговима. Послали су ме у Раљу по њих.

Изгледа да је моја претпоставка тачна. Да се уверим, ипак питам:

— Имаш ли кога са друговима?

— Имам брата. Он је у партизанима, са другом Дражом⁶. Негде је у близини.

Стигли смо до прве групе кућа. Ту је део наше ослобођене територије. Петокрака звезда блиста на прилазима Београда... После напора пријатно освежење. Другарска реч, проткана партизанском песмом, замењује раније неспокојство. Са својима смо.

Проналазим и друга Дражу. Радостан сам. Сад знам више о Београду. Не идем у непознато. Измењали смо мисли. Слушам много шта о чему раније нисам размишљао.

— Ми имамо курирску везу са Београдом. Курири треба да стигну у току предстојеће ноћи. Мислим да је боље да се ослониш на њих. Сигурније је него да идеш сам. Знају пут, имају везе.

Раније на овакву могућност нисам рачунао... Али време, један дан ми пропада.

— Један или неколико дана нису пресудни кад се ради о овом осетљивом путу. Територија је несигурна. Заседе су постављене. Треба добро познавати прилике.

— Путевима ни досад нису били сигурни — рекох, па ипак се ишло. Ни са куририма није пут био сигуран. Многи

су изгубили животе. Најмања неопрезност често је плаћана.

Суморне мисли заменише раније осећање сигурности. Ићи сам, не успети. Шта онда? Шта остаје од задатка?

Ах, да није било овог сусрета — о свему овоме не бих размишљао. Ишло би се. Не би било ове проклете колебаљивости.

Неколико граната расу се без реда по широком простору. Снажне експлозије одјекнуше селом. Нешто даље отвори се оштра ватра. Митраљеви немилеце штекну. Фијук њихових зрна испуни ваздух изнад села. За тренутак село као да је престало да живи.

Разговор је завршен. Раније мисли заменише нове бриге. Пут је одложен.

Дан је већ поодмакао. Радио-веза ни по други пут није успостављена. Курира нема. Село је поново оживело. Народ се скупља и прича о јучерашњој борби. Недићевци направили излет. Платили су. Швабе су их подржавале. Њихова је артиљерија тукла по селу.

Чују се гласови и о Београду. Говори се о припреми владе за евакуацију. Недић губи стрпљење. Не чека му се. Гори му под петама.

Немиран сам. Врећа ме и сама помишао да сам још на ослобођеној територији. Зашто сам пошао!. Не чекати везу! Ићи што брже! Ићи Ићи! Избегавати седа, путеве. Ноћ узети за сапутника, струји ми у мислима.

Поново се сусрећем са другом Дражом. Осећам његову непосредност. Жели да ми помогне, олакша.

Посматрајући ме рече:

— Видим да си спреман. Не чека ти се више.

— Зар још?! И ово је сувише! Крајње је време да се се крене!

— Схватам. Али како у униформи, и то са чином?! Мајор није мала зверка за њих!

Осетивши код мене забуну, Дража се насмеја.

— Не брини, то нам је бар лако. Имам једно одело. Пред рат је сашивено. Мало је комотније, али не смета. Није време да се на сваку ситницу гледа.

Постао сам цивил. Сам себи изгледао сам смешан. Мислио сам да нећу знати да се крећем, да ће свако у мени моћи препознати преобученог партизана.

— Одлично ти стоји — рече Дража. Мислио сам да ће бити много веће, а оно као да је за тебе кројено.

Насмејаш се.

— Ја сам задовољан, али не знам шта ћеш ти са мојом униформом. Да ти не буде мала... Веруј, жао ми је униформе. Нисам имао намеру да се раставим са њом.

— Боље је овако. Доста си био утегнут. Сада буди партизан у цивилу.

Време је одржавања радио-везе. Нестрпљив сам. Стрепим од помисли да радио-телеграфиста поново не успостави везу. Желим да сам уз њега. Дража ме схвата.

— Ништа, изволи ти. Ја ћу сачекати. За разговор имамо још времена.

Двадесетак минута од расанка отеже се као вечност. Осећам се замореним. Не могу да схватим шта је са том проклетом радио-станицом. Сада ми и она задаје бригу.

Мешам се у рад радио-телеграфисте. Тражим узроке, пропитујем иако су ми знања из области радио-технике минимална. Узео сам и слушалице. Ништа не чујем. Нема одговора. Наши позиви негде лутају, губе се у пространству етра.

Шта сада? Да се вратим — помислих. Са поквареном радио-станицом нема ни пута. Каква је корист од одласка?! Да се нисам уплашио пред одговорношћу? Не! Повратка натраг нема. Вечерас идем по цену свега. Како би се мој повратак могао протумачити?

Друг Дража ме ослободи таквих мисли. И он је нестрпљив. Прилази ми.

— Шта је? Је ли у реду?

— На жалост, не — рекох тужно. Ни овога пута нисмо успели.

— Сигурно нека техничка грешка.

— Вероватно. Ми овде не можемо ништа. Нисмо могли утврдити узроке. Ето, радио-телеграфиста и даље упућује позиве иако је време предвиђено за разговор већ одавно прошло. Он упорно тражи, тражи.

Седосмо као по договору.

Настаде тишина. Речи као да су усахле. Око нас је потпуни мир. Сунце се већ нагнуло ка западу. Још сат-два и време је покрету.

Дража први прекину ћутање.

— Да ли си размишљао о смештају у Београду?

— Нешто јесам — рекох. За прво време док се снабем — неки запуштени бункер, рушевине. Касније може испасти и нешто боље.

— Зар ниси добио везу са Београдом?

— До сада не! Сам треба да је стварам. Починем од почетка. Мало теже, али...

Дража се насмеја.

— Ових дана неки другови треба да крену у Београд. Горе су са јединицом. Повежи се са њима. Могу ти бити од користи.

Ућутах као заливен. Прва веза, основа за почетак, јављала се. Када само крећу?

— А исправе? — из мисли ме отрже Дража.

— Немам за сада, једино револвер може да их замени.

— Ти све некако партизански гледаш. Живот у граду је тежак. Илегални рад је скопчан са низом неизвесности. Никад човек није сигуран. Из једног непознатог избија друго, треће. Могућа су свакојака изненађења.

— Знам, навикао сам да се чувам изненађења. У неку грубу клопку претпостављам да не бих могао упасти. Али ко ће све предвидети? Ето, и то са радио-станицом.

Дража намерно пренесе разговор на прошлост. Затим на крају, додаде: увек тешкоће. Са њима радост победе је већа.

Растали смо се као стари пријатељи.

У логору код јединице све је на ногама. Радост и задовољство чита се на лицима бораца. Поносни су. Не стрепе за сутрашњицу. Јучерашња победа дала им је новог подстрека. Препознајем неке. Мића⁷, стари пролетер — друг из јединице, дошао је са извиђачима. Љубимо се. Радостан је сусрет са њима.

Ту су и другови Жине⁸, Сава⁹, Нада¹⁰. Нестрпљиви су јер и они чекају везу, а ње нема.

Упознајемо се. Разговор је кратак. Једнодушни смо, не трошимо много речи. Са падом мрака крећемо у Београд.

Врше се последње припреме. Водич чека. Не желимо да лутамо ноћу.

Мића ми прилази. Држање му је чудно, сав је некако тајанствен. Са њим је средовечан човек у грађанском оделу.

— Ухваћен је на ауто-путу — шапћући рече Мића. Друговима се учинио сумњив, па је задржан, Каже да је лекар.

— Како? — упитам.

— Налетео је на заседу. Возио се у правцу Крагујевца... Патрола са њим тек што је стигла.

— Тако. А кола, шта је са њима?

— Уклоњена су. Заглавила су се на путу за село.

— Да ли је шта пронађено у колима?

— Нисам обавештен, но могу проверити.

— За сада не треба, и ово је довољно. Морам журити.

Интересују ме само неки детаљи.

Из суседне куће један борац донесе нам три дрвена трonoшца. Седосмо. Мића је поред нас. Према њему окренут лицем сео је наш случајни познаник.

— Ви сте из Београда? Лекар¹¹? — упитам.

— Да.

— Где сте запослени?

— У болници.

— Имате ли исправе?

— Имам. Нису код мене. Код једног од ваших су.

Мића ми донесе документа. Тога је много!... Права збирка: „аусвајс“, легитимација организације ТОГ, разне недићевске, четничке, исправе за ноћно кретање и многе друге.

О, па ви нисте обичан лекар — рекох.

Погледи нам се сукобише. Извештачен осмејак једва приметно заигра на његовом лицу.

— Бавио сам се помало и организационим питањима.

— Да, видим. Ви сте један од виших функционера у Недићевом санитету. Помоћник министра. Ко би рекао.

— То је стицајем околности.

— Свакако. Не сумњам у то. Свако има право да се за лични позив слободно определи.

Разговор је убрзо завршен. Ситуација у Београду постала ми је знатно јаснија.

На растанку рекох:

— Ваше исправе до даљег задржавам. Оне вам не могу обезбедити кретање по ослобођеној територији. То је требало обезбедити борбом и поштенним радом... Даље ислеђење наставио је Мића.

Првобитни план убрзо је измењен. Изненадно као искра избила је нова мисао: искористити исправе! Уместо пешке, у Београд ићи заплењеним аутомобилом.

Ко би могао посумњати. Власник је личност од поверења. Па ту су и немачке исправе. Нестанак ваљда није откривен, кратко је време.

Мала колона крену даље. До аутомобила није требало далеко ићи. Петнаестак минута хода. Добро се заглавио. Гуромо, није нам лако. И мештани нам помажу. Сад и шофер — то нисам предвиђао — подрхтава, нелагодно се осећа.

Шта се ту може. Немамо другог излаза. Он нам мора помоћи Уосталом, његова ранија служба је престала. Сад је у нашој служби. Има да слуша — није се шалити, — рат је... Поступци су кратки. И он то осјећа, зној га пробија. Налази се између две ватре. Тамо Немци, ми овде. Ако крене, Немци му не би опростили — вози партизане. Не крене ли...

Ауто је догуран у близину друма. Радио-станица, бомбе, аутомат, већ су у колима. Револвери су спремни за сваку евентуалност. Мотор не ради. Просто не верујемо да је у квару. Грешка се мора пронаћи!

— Има да крене! — рекох. Кад је раније служно, има и сад!

Шофер се упиње, тражи. Ноћ је, па му и то отежава рад.

— Карбуратор је неисправан. Нема довода бензина — рече.

— Сналази се како знаш? Дуго нећемо чекати! Имај у виду! ...

Неповерљив сам. Можда нисам у праву. Треба бар мало ослободити овог човека. Његов положај није баш много завидан. На брзину га прекаљујемо.

Снашао се. Није требало дуго чекати. За кантицу напуњену бензином везао је мало гумено црево. Створен је природан пад. Бензин је потекао.

Мотор забректа. Кренули смо. Асфалтни друм пред нама поново изазива осећање неспокојства. Приближавамо се Раљи.

— Све гази што ти се испречи на путу! — рекох. Сваки прегажени непријатељски војник, то је твој допринос борби. Не оклевај!

Под пуном брзином ауто улету у Раљу. На мосту се указују силуете стражара. Ауто јури право на њих... Сад ће — смрт је неминовна!

За тренутак пут је био чист. Животињским скоком стражари су спасени... Ауто продужи несмањеном брзином.

Неповерење према шоферу попушта. Мењају се односи. Опходимо се са више пријатељства. Испит је бар делимично положно. Он ћути и вози. На питања само по коју реч процеди.

Авала је пред нама. Колона тешких камиона долази нам у сусрет. Прекривени су церадама. Шта је у њима?

Изазимо из кола. Гледамо.

Ево и недићеваца. Међу њима види се и по који брадоња. Чудно друштво, браћа су на окупу.

Под Авалом општа гужва: камиони, луксузна кола, људи. Нешто даље ето и недићевског бункера. Слабо светло продире кроз његове замрачене прозоре. Без сметњи пролазимо даље. Возимо пуним гасом. Београд је пред нама.

Кочнице шкрипе. Ауто је стао у месту. Шофер једва чујно изусту: рампа је затворена ...

Уз рампу као од олова саливен стајао је Шваба Под шлемом је. Нешто даље од њега види се мања група. Шваба нешто загуња. Не разумем. Сава преводи. Он зна нешто немачки.

— Тражи исправе — рече ...

Додајем Сави читав свежањ докумената. Он их предаје шваби.

Не трепћем. Очи су ми упрте у швабу. Не пропуштам да ми ма и један његов покрет измакне ...

На врхунцу сам напрегнутости. Све бије у мени.

Револвер је у руци. Откочен је. За делић секунде спреман је да опали.

У колима гробна тишина. Сви смо заокупљени истим мислима. Лако се нећемо дати. Своје животе, ако устреба, сигурни смо да ћемо наплатити.

Шваба прелистава исправе. Време стоји... Стоји! Отегло се као бесконачност. Тренуци су равни животу... Ух, како споро одмичу ...

За људе шваба није заинтересован. Занима га слика. Њу упорно гледа... гледа. У кола не завирује. Срећа! Личност из докумената у колима се није налазила. Остала је негде на Космају.

Већ ми је лакше. Закључујем да нестанак Бонића није откривен. Лица у колима нису била сумњива ...

Са речима: „Гут... гут... Лотић, Лотић“ рампа је отворена.

Важна препрека на путу преброћена је.

Београд је у тами. Како се изменио! Нигде ни трага од оног старог, веселог Београда! Улице су пуне. Живот као да је замро.

Идемо споредним улицама. Избегавамо патроле које ту и тамо примећујемо. На путу нас нико не зауставља. Лакше нам је.

Заустављамо се код једне уличице. Она је утонула у мрак. Ништа се не види. Касно је. Поноћ је прошла.

Изазимо. Тек сад осећамо како је било тешко возити се у тој затвореној кутији. Навикли смо на простор, слободу, а она нам је све то одузела. Ипак не жалимо.

Растајемо се са шофером. Већ смо пријатељи. Он остаје. Опроштај је кратак. Брзо је схватио задатак. Има да се изгуби, притаји и да ћути.

Вучемо се поред зидова. Претрчавамо улице. Ниједан нови корак не направимо док не осмотримо околину. Често застајкујемо.

Сава је на челу. Он води. Добро познаје околину. Не лута иако обилази.

Добро смо се презнојили. Пут нам се прилично одужио.

Наилазимо на Улицу војводе Бране бр. 59. Застајкујемо. Жине прилази Сава. Нешто шапућу. Већ ми постаје јасно: стижемо.

Висока дрвена ограда прибילה се уз приземну кућицу. Сава јој прилази. За тренутак већ је у дворишту.

Тихо и без шума полазимо за њим. Сви смо на окупу.

Старица Анђелковић¹² већ је на ногама. Жине и Сава у њеном су наручју. Ноћи без сна почеле су за њу.

Како је брижна та племенита старица. И она је војник. На стражи је. — Полегасмо под њезином заштитом.

Нови дан дочекасмо на ногама. Живот у граду почео је тек да се буди. Како је тихо и тужно. Не чује се бучна галама млекарица, пиљарице као да су престале да постоје. Шаренила је нестало са београдских улица.

Јутро је сиво. Густа магла надвила се над порушеним домовима.

Лутам улицама језа ме хвата. Мисли ми се преносе у прошлост. Застајкујем. Тражим позната лица, старе другове — пријатеље. Где су Андрија¹³, Мирко¹⁴, Стево¹⁵. . . Да ли су живи?

Од Стева сам се растао у другом месецу окупације. За последњи динар купили смо хлеба.

Мирка сам видео нешто раније. Рушевине је рашишћавао. Жута трака била му је обавијена око рукава. Пијук му је заменио виолину. Да ли још свира. — Јесу ли усахли звуци његове виолине?

А Андрија . . .

Идем, посматрам.

Људи пролазе. Радост као да је ишчезла са њихових лица. Тешко ми пада. Журим.

Налазим се у познатом крају. Не варам се. Овде сам Стеву пред давним растанком нашао код пријатеља. Да ли он зна шта о њему?

Пред кућом сам. Како стравично изгледа. Сва је накомстрешена, немирна. Из испуцалих зидова, избија страх и туга. Једно крило је сасвим одсечено. Остаци бетонских конструкција надвили

су се као страшило над улицом. Из њих на повијеним шипкама, као барјаци на пола копља висе, остаци дечјих хаљиница.

Да ли је остало живих?

Завирујем у двориште. Пустош! Гомиле рушевина, стоје као неми сведок злочина и зла. У дубини дворишта, у једном углу, над гомилом изломљене грабе види се чудна прилика. Човек! Сав је у ритама! Упало лице обавијено облаком прашине даје му паћенички изглед.

Прилазим му. Не осврће се. Поглед му лута по изломљеним предметима на гомили. Он их претура. Нешто тражи.

Страшна трагедија. У рушевинама све је његово сахрањено.

Двориште сам напустио тужан — потиштен.

Идем улицом. Неизвесност ме гони. Хоћу да сазнам шта је са Стевом.

О њему сам често размишљао и у најтежим данима рата. Радовао се сусрету са њим. Веровао да је остао исти доследан, несебичан. Убеђен сам, помоћ ми неће ускратити. Са њиме ћу отпочети свој рад. Али сада? Куда? Да ли је све пропало?

Наставих трагање. Данас, сутра — једнога дана ипак ћу нешто сазнати!

Стева је остао доследан — непоколебљив. Сазнање је тешко.

Са првим данима устанка, нашао се у првим борбеним редовима.

У окупираном Београду наставио је борбу. Диверзант је. У групи је инжењера Божовића.¹⁶ Међу њима неограничено је поверење. Мостови, фабрике, разна војна постројења, треба изложити удару. Рушити их. Отежати непријатељу вођење рата. Тући га! Не дати му мира!

Планови су обимни.

Без предаха — свом снагом патриота — револуционара, предали су се раду. Прикупљају експлозив. Раде на пакленим машинама, минама, бомбама.

Диверзанти чекају. Експлозије по Београду не смеју престати!

Један тренутак — Један потез. — Ми нер једанпут грешит!

Страшна експлозија потресла је темеље зграде у Которској 9. Зидови су извањени. Стан се претворио у пакао.

Предмети су изменили облик. Облак прашине и дима обавио је мирни крај.

Гестапо, Специјална полиција, жандарми, отпочели су безобзирну хајку.

Инжењер Божовић, обливен крвљу и искидан експлозивом остао је лежећи. Одавао је знаке живота. У несвести је!

Гестаповци су дојурили!

А Стева?

У тренутку експлозије нашао се у другој просторији. Рањен је. Одело му је исцепано. — Бели се од креча и прашине. Јури. Дао се у бекство. Из рана крв се слива. Оставља трагове на његовом путу.

Дивља хајка следила је трагове.

Није издржао. Исцрпљен и малаксао од изгубљене крви пао је на плочник.

Хајкачи су славили још једну победу. Жртва је ухваћена.

Инжењер Божовић пренесен је у болницу. Не долази к себи. Још је у несвести. На одељењу је свога брата — лекара. Случајно је тамо пребачен.

Тежак тренутак. Какав потрес. Маскрирани брат лежао је пред њиме немоћан у носилима. Шта је све преживео у тим тренуцима?

Трагедија је проширена.

Зликовци траже нове жртве. Желе да сазнају за организацију. Инжењера Божовића пребацују на друго одељење. Предузимају лечење — истрагу.

Узалудно. Ни једну реч, ни једно слово неће ишчупати. Революционар има само један живот и њега прилаже револуцији.

Долазе мучења, логор, Бањица.

Једнога дана у праскозорју плотуни су одјекнули. У списку стрељаних, стајала су и имена: инжењер Јован Божовић и Стево Јанковић.

Један дан стрешње и надања приведен је крају. На путу и трагом за Стевом избијали су нови људи. Блиски су ми. Осећам њихова дела.

Од почетка, од првог изненадног сусрета са Вељком¹⁷ Стевиним пријатељем посете се нижу, долазе нове. Препоруке за сарадњу стално расту.

Узбуђен сам! Први утисци о Београду брзо се мењају. Окупирани град живео је животом борца. Борио се! Па-

тио! Осетно тежину окупације! Примери су неисцрпни. — Патриоте не мирују! Димчо¹⁸, Миша¹⁹, Света²⁰ — колико других.

И Драго је нашао своје место. Оног августовског дана и он је испитао своје оружје. Показао снагу патриоте — револуционара!

Догађај се разјаснио!

Драго²¹ је размишљао. Ко је тај који се назива пријатељем и заказује саста-нак. Преко телефона, глас му није могао препознати. Не казује име. Зна за адресу.

Нервоза је расла.

У предвиђено време у Звечанској 8 непознати се појавио.

Ко је! Шта се иза свега крије размишљао је Драго, посматрајући свога госта. Лице му је непознато.

Гост се држао комотно. Са Драгом се опходно као са старим пријатељем — Дошао сам са Космаја. Упућен сам на тебе.

Драго се узнемири.

— Како са Космаја? Шта ја имам са Космајем? Сигурно сте погрешили!

— Не... не... нисам погрешно, отпоче непознати, износећи и имена неких лица од којих је Драго нека познавао. Били су на Космају.

Драго се мрштио.

— Не знам ја никога, рече.

Гост је причао, убеђивао. Ништа није успео. Драго је упорно одбијао.

Никакав списак ја вам не могу дати. Не знам људе.

Гост се засмеја.

— Покушај, рече, на разстанку. Ја ћу се јавити.

Драго је био у недоумици.

Предвече, састао се са друговима.

Идућег дана састанак се обновио. Али не у стану. Сусрели су се код „Лондона“.

Прометно место. Пролазника је много. Сваког појединца тешко је уочити.

Другови су посматрали. Лице са Драгом било им је непознато.

Случајност је одлучила.

Димчова познаница, сва узбуђена, пришла је Димчу и тихо му шапнула:

— Шта је? Откуда Драго са агентом? Димче је пребледео. Провокатор!

Све је постало јасно. Драго је примио нова упутства. Идући састанак са агентом заказан је на Кумодрашком путу.

— Зашто тамо, — рече агент преко телефона.

— Због бомбардовања. Страх ме. Обично тамо излазим.

Агент није сумњао. Мислио је да је Драго омекшао, да је схватио да се ради о човеку са Космаја, партизану.

Изашао је на предвиђено место. Био ја сам. Драго му је пришао. Поздравише се. Продужише путем.

На десетак корака за њима ишла су још два лица.

У близини налазио се и Димчо.

Све је јасно. Чекао се тренутак и он је наишао. Изненадно Драго потеже револвер. Сручи два метка у агента.

Агент је пао.

Драго у пуном трку напусти место. — Два човека појурише за њим.

Идућег дана новине су објавиле: На Кумодрашком путу, од бандита погинуо је орган полиције...

Драго није једини. Његов пример није усамљен. Колико таквих или сличних има из периода који је претходио борбама за Београд.

И она борбена група људи, на челу са Душаном²², показала је снагу и величину патриотизма.

Једанаест непријатељских војника, на челу са Недићевим официром, разоружано је у Денковој бари у првим октобарским данима 1944. г. Оружје је пренето у Охридску 10.

Велики је и онај тренутак, кад је носач, малим својим колицима, преносио оружје из Охридске 10 у штампарију *Политике*.

Како је Коча²³ налетео, мислећи да носач није утврдио шта се налази у колицима.

— Ја сам радник — пролетер, и ви немате новаца да платите мој патриотизам!

Није хтео узети новац који му је Коча понудио.

Људи су велики. Патриотизам се ковао у суровим условима окупације. Срећан сам што сам наишао на овакве људе.

Журим јер ме Милорад²⁴ чека. Дан је поодмакао, треба успоставити везу. Прилазим кући опрезно и тихо. Промене се не смеју уочити. Ранији мир треба и даље сачувати.

Кућа је претворена у мали војни логор.

Старица Анђелковић и даље је на стражи. Најсигурнија је у себе. Ту је све њено, деца, мала унука. Дужност не препушта другоме.

Душко²⁵ је на спољњем обезбеђењу. Ништа му не може измаћи.

Сава и Милорад су у бази. Врше последње припреме. Са нестрпљењем очекују везу. Дубоко под земљом ископана база једва је довољна да их прими. Мајсторски је изграђено. Сава је све предузео. Какво богатство енергије! Електрично светло, резервни акумулатори. Зашто се Милорад мучио вукући акумулаторе по Космају! И беба²⁶ чак није без обавеза. У њеном повоју смештена је шифра. Тако су све добро организовали.

На брзину припреман радиограм.

Милорад већ шаље позиве.

Чудо, ни овог пута одговор не долази!?

Већ је јасно да нису у питању ни атмосферске сметње, ни претпоставка да нас не слушају. По среди су технички недостаци.

Договарам се са Савом. И Душка смо позвали. Заједнички можемо лакше наћи решење.

— Радио-техничара мислим да бисмо могли пронаћи, рече Душко. Само, да ли он зна конструкцију војних радиостаница? Оне ипак представљају извесну тајну.

— Тачно. Али ми сад не можемо полазити од тога. Нама је потребан стручњак-специјалиста. Његова адреса и основни подаци. Остало можемо оставити за касније.

— У радио-станици сигурно су добри стручњаци, рече Сава.

— Одлична идеја. Ти усмери рад у том правцу, заинтересуј се, види на кога бисмо тамо могли рачунати. Важно је да се не сазна зашто смо заинтересовани и да не сазна онај за кога се интересу-

јемо. Размислите. Не идите на ширину! Опрезност је неопходна!

Шта би се све из овога могло изродити. Људи се не познају, не зна се њихов политички став, склоност. Може се налетети на неког ко нам није наклоњен. Агенти непријатеља делују. Ко ће их све знати?! Све би могло бити упропашћено, разминућам пратећи погледом Савин одлазак. А Сава је ишао сигурно, самоуверено, вероватно у мислима анализирајући људе који су могли имати нешто заједничког са људством на радио станици.

Душко је отишао на нови задатак. Са Жинетом треба да види за исправе.

Милорад не напушта базу. У њој се осећа горе него у крлетки. Навикао је на тешкоће и трпи. Раније сигурно није размишљао да ће добровољно пристати на нешто што је горе и од самице.

Ја сам наставио са лутањем. Отиснух се у центар града. Посматрам патроле, униформе, бункере. Гледам задригле, црвене вратове Немаца са усабеним главама на њима. Гледам надменост. Врећа ме бахати смех. Мимоилазимо се. Понекад се скоро и додирујемо. Како нестварно изгледа!. Пролазим мирно и то што брже.

Заморен сам. Улазим у берберницу. Тајац. Њих тројица — четворица седе. Сигурно чекају на ред, мислим. Не, ја сам први. Они су дошли код пријатеља. Видим да су избријани.

Сео сам. Мајстор је отпочео причу. Говорљив човек, онако уобичајено за бербере. Прича, интересује се. Осећам га, хоће да сазна моје мишљење. Хоће да утврди коме припадам.

— Ови партизани прешли су у Србију, рече.

— Да, заузели су и Ваљево.

— Није лако са њима.

— Кажу да их је много, читав корпус — армије. Неки Неготинци опет причају да их тамо има, рече брица.

— Вероватно, чим се прича ту има и истине. Чуо сам да су око Ваљева добро удесили Немце...

— И разбили четнике, допуну брица. Читаве хрпе на брзину обријаних четничких брада остало је по околним шљивацима.

— Тамо им бербери нису требали. Мајстор застаде, баци поглед према улици, заврте главом и рече:

— Ено једног од тих. Већ се неколико дана врзма по овој околини. Једног дана бријао се код мене па су га неке муштерије препознале. Ситна душица. Сав је некако шарен.

Чудна случајност. Обојица долазимо из околине Ваљева. Да нисам праћен, помислих. Али не, околина је била чиста. Уосталом, он је дошао раније.

Да не бих прекидао разговор, рекох:

— Јесте, где је била брада, остао је бео, а тамо где није, остао је црн — чабав. Сви ти обријани се по томе могу препознати. Ни сунце им срамоту није могло опростити.

Уместо тишине у берберници се проломно грохотан смех. Мајстор је објашњавао пријатељима, понешто додајући, зашто је онај шарен.

И мени би лакше. Хладноћа са улице није нашла места у срцима људи.

Сава се вратио са задатка. Све је добро испало. Адресе су у цепу, треба их још само проверити.

До полицијског часа остало је још мало времена. Не сме се одуговлачити. Пошао сам: Далматинска улица бр. 26 Бернард Мужина²⁷.

Миран крај. Ту и тамо примећује се по који пролазник.

Проналазим и број зграде. То је мала једносратна кућа. Претпостављам да нема велики број станара.

Читам натписе али Бернарда не налазим. Прегледао сам и последња врата.

Изненада у партеру отварају се врата. Надвио сам се низ степениште и гледам. Једна девојчица залупи врата и брзо заскакута према излазу. Брзо сам је стигао.

Не желећи да код детета изазовем интересовање, претпостављајући да се то може пренети на родитеље, упитах:

— Секо, да ли ту станује, додадох неко сасвим измишљено име, — Милан Антић.

— Не станује, одговори.

— Хвала секо, добра си ти девојчица. А чија си ти?

— Бернарда Мужине, рече.

Њен иначе пријатан дечји глас, са поменог очевог имена доби још умиљатији призив.

— Тата ти је сигурно код куће, па те је пустио да се мало поиграш, рекох.

— Није... Он тек предвече долази. Мама ме је пустила.

Нисам имао потребе да и даље испитујем дете. Адреса је била тачна, а видео сам и стан из кога је дете изашло.

Са почетком полицијског часа, кад улицу захвати потпуни мир, радио-станица ће се наћи у рукама стручњака, помислих. Још само да се организује пребацивање.

Дошла је и ноћ. Опрезно, тихо упутисмо се ка Бернардовом стану. И Жине је са нама. Поред својих обавеза дошао је и нама да помогне. Идемо, заобилазимо, избегавамо, колико се може, улице.

Зграда где Бернард станује утонула је у мрак. Неопажено улазимо. За тренутак већ смо распоређени. Жине и Милорад врше обезбеђење са улице. Душко је на спрату. Сава је са мном. Тихо закуцах на врата стана из кога је раније изашла мала Бернардова девојчица.

Жена средњих година појави се на вратима.

— Да ли је Бернард код куће, упитах.

— Није. Такав не станује у овој кући, наглашавајући сваку реч одговори жена.

Не могу да верујем. Осећам да нешто није у реду. Из тог стана изашла је раније Бернардова девојчица. Ипак кривим себе што малу нисам упитао и у ком стану станује. То је требало утврдити.

— Хвала. Али да ли можда знате где станује?

— Не знам. То име по први пут чујем, посматрајући час Саву, час мене, одговори жена.

Већ ми је јасно. Овде неће ићи све како треба. Закувало се у самом почетку.

— Ко све станује у овој згради? — упитах.

Жена се узбуди, порумене у лицу и врло оштрим гласом рече:

— Ко сте ви и шта тражите овде. Рекла сам вам не знам. Пустите ме на миру!

Кроз одшкринута врата у суседној соби приметих неко померање. Ко би могао бити? Сигурно Бернард! Са њим ћу се лакше објаснити, помислих.

Са неколико изненадних закорачаја нашао сам се у соби. Преда мном је био човек, суха, кошћуњава изгледа, уморна и прилично необријана лица.

— Ви сте Бернард? — запитах.

— Нисам — одговори. Ја сам клавир-штимер.

— Шта? Клавир-штимер, понови.

— Где је Бернард? Његова девојчица рекла нам је да овде станује.

— Не станује. Не знам, отпоче клавир-штимер причу коју смо раније чули од његове супруге.

Без оправљања радио-станице нема нам повратка. Бернард је овде! Можда је то овај који се издаје за клавир-штимера, помислих. Шта се ту може, не знамо како изгледа. Обмањују нас. Треба све ставити на пробу кад лепим не иде.

— Доста са обманама, рекох. Не схватате ко смо.

Клавир-штимер пребледе, умуче, поче се трести као да је у тешкој грозници. За поступке четничких „дрних тројки“, које су се ових дана намножиле по Београду, чуо је — знао је за њихова недела.

Све смо ставили на пробу.

Хладна револверска цев нашао се на леђима клавир-штимера. Потерасмо га према излазу.

— Бос сам. Дозволите ми да узмем ципеле, проговори клавир-штимер тужно.

— Шта ће вам. Боље да остану код куће. И онако вам неће требати када нећете да кажете где је Бернард.

Живци клавир-штимера брзо попустише. Искушење није издржало овако тешку пробу. Неколико корака било је довољно да се предомисли. Страх је учинило своје.

— Бернард је у кући. Одвешћу вас, скоро плачући, рече клавир-штимер.

Лакше ми је. Још само два-три корака било је до излаза. На улицу са њим нисмо смели излазити. Није било

сврхе. Само што није пуштен да се врати и ево признања.

Закуцасмо на Бернардова врата. Станује на спрату. Стан у приземљу, из кога је раније изашла Бернардова девојчица, био је клавир-штимеров односно роџе-не сестре Бернардове супруге.

Врата се не отварају. Поново куцамо. Јавља се и клавир-штимер. Опет Бернарда нема. Његова супруга је пред нама.

Настављају се приче, убеђивања. Не иде.

— Бернард није код куће, отпутовао је још синоћ.

— Немојте тако. Ми смо предвече разговарали са вашом девојчицом. Зар вам није рекла? Будите уверени, Бернарду се ништа лоше неће десити. Тражимо само његову помоћ.

Није код куће... није... није...

— Схватите већ једном да смо агенти Гестапоа, Специјалне полиције, четници или ма ко од оних који су зла и мучења вршили по Београду не бисмо вам дошли у ово доба ноћи да оправљамо радио-станицу. Они сигурно имају своје радионице. Верујте, ето не знам по који вам пут то говорим, партизани смо. Ја сам официр. Дошли смо да помогнемо да се што пре ослободите страха и насиља које и вас прогони.

Нешто ме стеже у срцу. Заболе ме страшан крик жене.

— Радите шта хоћете, ево вам све! Уништете, палите! Убијте нас!

Погледи престаше бити оштри, пркосни. Очи захвати чудан сјај. Сузе потекоше као бујица низ пренеражено упало и бледо лице жене.

Губила је снагу.

Ето вам Бернарда, ето вам све! Ето вам наше радости!

Три кратка звиждука једва избише из њезиних груди. Убрзо је Бернард стајао пред нама. Враг зна одакле је изашао. Сав је чаџав, блед, уплашен. За тих неколико тренутака шта све није преживљавао.

— Смирите се, рекох. Ви сте честит човек и немате зашто да се плашите.

Бернард заврти главом, погледом пређе преко разбацаних предмета у со-

би и задржа га на девојчици коју је Сава миловао.

— Извините... Збуњен сам. Не знам како да вам се обратим, једва изговарајући речи, рече Бернард.

— Ништа лакше од тога — рече Сава — једноставно другови!

— Другови...

Бернардов глас затрепери, речи усахнуше. Не верује, не може да схвати. Све је друго очекивао... Слушао је о злослутној „марици“, црним тројкама, мучењима, убиствима. Да ли је он на реду? Ноћ је заштитник злочина.

Другови... Како пријатно звучи!

Докази, убеђивања... Колико неверице...

— Бернарде, нама је потребан ваш мир, средите се. Партизанска радио-станица је у питању.

А он се тресе, подрхтава. Прсти му одскачу од танких бакарних жица радио-станице као да добују. С времена на време као ехо на дубоке уздахе чују се речи:

— Да ли сте стварно партизани?

Чудна је та прича, откудa толики страх, — рече Бернардова супруга касније, кад се прибрала. Црне тројке су наша стална претња. Бернард се није одазивао њиховим позивима.

На улици забректа мотор мотоцикла. Кратко време задржао се пред суседном кућом... Ко је?

У стану Бернардовом, светла се погасише. У кући завлада потпун мир. Нешто касније наша база поново оживе.

Један живот, нов и скоро непознат, свом силином, крчио је пут кроз окове. Како неустрашиво продире! Ни жртве, мучења, ни логори нису сломили његову снагу. Она се осећа, живи! Ношена је у срцима људи: у љубави, мржњи, пркосу.

Посматрам Мишу²⁸. Није сам. Не мирује, бори се. Не пита за цену, не штеди себе. Ствара, не жали непријатеља. У саму му душу продире. Дошао је блед и исцрпљен.

— Шта је? Шта се десило? — упитам.

— Ништа. Све се срећно завршило, рече пружајући ми нове податке о Звездари.

— Да ли су проверени?

— Углавном. Само неки детаљи остали су још недовољно расветљени. И њих ћемо ускоро.

Миша се вратио са задатка. Причао је о њему.

Пошли смо. Привлачимо се бодљикавој жици, пужемо. Она је пред нама. Тресе се при додиру, звецка, боде. Густо је постављена. Нигде отвора. Шта знамо, можда има али је ноћ, па се не види. Гребемо земљу. Руче су нам једини алат. Оне су кржаве...

У близини равномерни кораци стражара одјекују у ноћи. Назиремо његове контуре. Страшан је. Изгледа као да је израстао из Звездаре. Силан, велики.

Пролазимо. Зачас смо склизнули у ровове. Са Звездаре у благом луку падао је према жици светлећи млаз ракете.

Срце бије. Узбуђеност је на врхунцу. Топови су пред нама. Стражари око нас. А ми у рововима. Дах је застао. Десетак метара у страну и нешто напред стајао је непријатељски митраљез. Нишанција код митраљеза се исправи и упути погледа према жици... Тај краткотрајни блесак шта нам је све открио.

А нови... Ракете су блештале, падале. Јака светлост треперила је над Звездаром. Стражари се узнемирише. Једна патрола скрену и пође у правцу ровова.

Приљубљени при дну рова, остали смо као срасли са земљом. Чекамо, ослушкујемо. У глави тугњи. Најмањи шум изазива нове представе.

Патрола пређе преко ровова. Упути се ка новом стражару.

Непријатне визије убрзо ишчезоше. Звездара је поново утонула у мрак.

До свитања је остало још мало времена.

Пужемо. Руче су поново почеле крварити.

Два борца враћала су се са задатка.

А у граду привидни мир почео се мењати. Ранија сигурност губила се у вртлогу ноћи.

Кратки сусрети изненада испунише добар део дана. Много новог, много добре воље и жеља. Шта се све не чује, о чему се све не прича и пише. Ипак, то је интересантно па не замара.

Аца²⁹ описује сваког војника кога је сусрео. Пише како и изгледа.

Урош³⁰ је конкретнији. Он већ зна и шта нас интересује. Њему ни једна реч није сувишна. Прави је обавештајац. Већ има праксу. Дуже ради.

А колико њих још има. Читаве групе, мрежа. Како само расте. Ко ће са сваким стићи да поразговара!

Са Бранком³¹ сам се састао тачно у предвиђено време. Он је на вези са Аном.

Ана је чудна, интересантна. Њени извештаји тако се разликују од осталих.

У њену везу још нисмо сигурни. Не схватамо зашто је прећутала да каже Бранку извор података. Да ли га упознати са обавештењем које смо добили. Он не зна. Мисли да је Ана само посредник у достављању извештаја. Треба га навести да размишља, да испита, да сам сазна изворе из којих потичу извештаји. Зато после уобичајеног разговора пређосмо и на ту тему. Овако даље не иде.

— Морамо сазнати одакле потичу извештаји, рекох обраћајући се Бранку. Без тога они нам много и не вреде. Немају потписа. А изгледа да нису ни оригинални.

— То сам питање и прошли пут поставио. Било је све онако како смо се договорили. Али Ана каже да будемо без бриге, да су сигурни. Скренута јој је пажња да ћути јер у противном више их не би ни добила.

— У реду. Али ми не можемо више нагавати ко стоји иза Ане. Она ако хоће да ради, а ми смо заинтересовани да ради, мора нам све рећи.

— Добро. Данас иначе имам састанак.

— Када је предвиђен састанак.

— Тачно у 19 часова, рече Бранко.

— Где треба да се намете?

— Код „Лондона“.

— Имаш ли шта против да се и ја прикључим.

— Напротив, чак бих се и радовао.

— Добро, до састанка имаш још 20 минута. Мораш журити. И код мене је исти случај, чак и тежи.

Да ме не бисте чекали на једном месту, ви крените у 19,10 од кафане

„Три листа дувана“ најкраћим путем према Душановој улици. Будите тачни. А затим, продужите Душановом према Капетан Мишиној. Идите без неке журбе левом страном улице. На том делу негде ћемо се сусрести.

Опрезан сам, компликујем ствари. Шта знам, можда је под пратњом. Можда несвесно ради и за Немце. Овако могу избећи сусрет. Само треба одабрати повољно место.

Баш је добро што је ово случајан сусрет, што раније није планиран.

Ретки пролазници пролазили су улицом. Ту и тамо види се по који пар приљубљен уз ограде суседних кућа. Замрачене улице сакривале су их од радозналих пролазника.

Већ сам стигао.

Душанова улица брзо ме пренесе у стварност.

Лаганим корацима наставих кретање. Напрежем вид. Очи су привikle на мрак. Дуга ноћна кретања по беспућима и шуми изостригла су способност за брзо уочавање предмета.

Поред мене промаче један из Српске државне страже. У руци му је неки торбак, сигурно храна. Закључих да није опасан.

И овде су пролазници ретки. По корацима, и да се не виде, могу се пребројати.

Пажљиво пратим кретање и ослушкујем. До ушију ми допиру неравномерни одјаци корака. Напрежем вид. Видим Бранка. И нека жена је са њим. Сигурно Ана.

На супротној сам страни улице. Пратим њихово кретање. Они продужише.

Пропустих их да мало одмакну. Затим се брзо пребацих на једно педесетак корака ниже и предох преко улице. Задржах се на углу Добрачине улице.

Све је било мирно. Ништа сумњиво не примећујем.

Бранко и Ана најбоше. Ана се сва прибила уз њега. Нешто му прича. Изненада им придох. Тргоше се.

Бранко ме упозна са Аном. Настависмо пут заједно.

Ана је ћутала.

— Не устручавај се! — рече јој Бранко гласом који је подрхтавао. Слободно

говори! Мој пријатељ нам неће замерити.

Ани је непријатно.

— Претпостављам о чему сте говорили, рекох. Од неких Секиних пријатеља слушао сам о вама.

Ана уздрхта. Глас јој доби неку металну боју.

— Ви познајете Секу? — упита.

— Не. Неке њене познанике. Преко једног од њих сазнали смо и за вас.

Ани постаје јасно. Није имала шта више крити. Сети се сусрета са Ерихом. Шетње.

Било јој је тешко. Сва се привила уз Бранка. Тражила је његову помоћ. Желела је да је схвати, да види колико осећа према њему.

Бранко је упоран. Захтева да Ана настави.

— Тешко је то описати, рече Ана. Била сам изгубљена. Ноћи сам проводила без сна. У размишљању. Нисам налазила решење. Једног дана наиђе Сека. Знала је за твоје хапшење. Стала ме је убеђивати: „Ериха држи! Ја ћу те упознати. Он има утицаја“. Одбила сам. И сама помисао на понижење тешко ми је падала. Врећала ме.

Бранко прекиде Ану и обраћајући се мени рече:

— Ја и Ана били смо више него пријатељи. Све до мога повратка из затвора. А од тада... Гледао сам је збуњену. Осећао сам да нешто крије. И ето...

Сада ми је све јасно рече Бранко.

Улазимо у складиште Народног позоришта. Јутрос сам долазио овамо. Заклоњено место. Мислио сам да касније инсталирам радио-станицу.

Посматрам кулисе и кипове. Гледам богиње како под прашином мирују.

Бледа светлост батеријске лампе задржа се и на Ани. Онако витка, са очима из којих је избијала нежност и пожуда миловала је Бранка.

Све ми је то чудно и непријатно. Тихо исповедање, нежне речи, уздаси.

Посматрам Ану. Она и даље говори о Ериху. Бранко је слуша и повремено пита, тражи објашњења. Нека чудна сета избијала је из његових очију.

Дани су пролазили, причала је Ана. Све ми је теже. Нисам издржала. Потра-

жила сам Секу. Хладно ме је примила. Без мене није хтела ништа предузети. Заједно смо, отишле Ериху. Тражила сам његову помоћ.

Бранко је био мрачан, тресао се. Бура је била на помолу.

Искористих прекид у разговору.

— Чини ми се да је Ерих врло интересантна личност, рекох обраћајући се Ани.

Разговор доби сасвим нови садржај.

— Па вама је познато, Ерих је Немац — официр.

— Тачно, а извештаји?

— Од њега су, рече Ана.

— Интересантно је да се одлучно. Код Немаца то мало теже иде.

— Вероватно. У почетку се интересовао само за партизане, а затим...

— Шта мислите, да ли на њега и даље можемо рачунати?

— Нисам сигурна. Али верујем. Раније се нешто колебао, а овог пута дао је чак и нека документа.

Ана извуче вешто сакривени коверат, пружи га и, обраћајући се Бранку, рече:

— Твој захтев је испуњен.

— Знаш. Али по којој цени.

Узбуђена, Ана заплака...

— Зашто да се не верује? — рекох обраћајући се Бранку. Према ономе што смо чули, могуће је. Ерих је сит рата. Види пропаст. Тешкоће су га натерале да мисли својом главом. И, ето, наишла је Ана. Моли за ухапшеног. Ерих жели да се повеже... А стричеви. Он памти. Можда га то боли. Хитлер је и њих бацио у напуштене рудничке јаме. Убио их... Зашто је Ерих Ани о томе говорио? Свакако са дубоким разлозима.

— Али њено друштво са Секом? — запита Бранко.

— Из љубави према теби. Уосталом, како Ана рече, Ерих у Секу није имао поверења. Чак му је била и одвратна. Без поноса је. Ниска. Одавно се вуцара са неким његовим друговима.

То је неминовност. Све такве једног дана ће постати презрене, понижене. Људи ће се срамити њиховог имена.

— Свега сам са Секом била у два наврата. Због ње немаш право да ме оптужујеш, рече Ана.

Већ сам ситг вечерашњих сцена. На граници сам стрпљења. Желим да се ово што пре заврши.

Посматрам Ану и Бранка. Тешко ми је. За ово кратко време како су се изменили. Тешко их је препознати.

— Ја мислим да је потребно да се смирите, да и даље останете пријатељи. А за остало, време ће показати ко је у праву.

Држећи у руци већ запечаћени коверат са извештајем замолих Ану да га прочита. Она га узме и отвори. Тешко чита. Очи су јој мутне од суза. Реч по реч почела је преводити.

Подаци се ређају. Стари ветерани, они испод Москве, Одесе, Крита, Сутјеске. Ето и оних са Елбруса, заставу су на њему побијали, нашли су се заједно на улицама Београда. Добар пут су превалили. Шта их још чека?

У Ериха није више требало сумњати. Ани је постављен нови задатак.

Време је безобзирно јурило. Ево и сад не знам већ по којим пут оно ми недостаје.

Тачно у 20 часова имам састанак са Светом. Тешко да ћу стићи на време. Немам превозног средства, а на располагању имам само неколико минута. Ипак јурим.

Прилазим Вишкој улици. Угао Вишке и Улице Максима Горког (ранији назив улице: Принца Павла) предвиђен је као место сусрета. За сачекивање одређено је не више од минута, а сад је већ и пет прошло!

Куда сада? Ти проклети гестаповци, шта ми урадише. Да није било изненадног сусрета са њима, до свега овога не би ни дошло. Стигао бих. Не бих морао обилазити. А овако...

Мисли се ређају, горе и црње. Једна је потискивала другу, трећу. Ништа добро није се могло очекивати. Неизвесност је тек сада почињала.

Свете нигде.

Претражујем околину — посматрам.

Ретки пролазници замицали су улицом, користећи се последњим минутима пре полицијског часа.

Био сам сам. Осећам како све ври у мени. Света је био основа у сутрашњем плану. Преко њега требало је успоставити везу са квислиншким, недићевским пуковником. А он!

Безвољно продужих ка Трнској улици. Улица је мирна. Мрак је растерао и последње пролазнике. Идем. Све сам препустио случају. Али брзо сам дошао к себи. Иза угла појави се немачка патрола. За тренутак, као по нагону, прибих се уза зид улазних врата једне вишеспратне зграде. Да ли сам примећен?

Безвољност нагло ишчезе. Како ишчезоше мисли које су ме раније притискивале! Од њих није остало ни трага.

Чекам.

На корак-два од мене патрола застаде. Не дишем, држим се као да сам срастао са зидом. Колико ишчекивања и немира! Пратим сваки покрет те сиве, живе, безобличне масе. Осећам као да сам срастао са њоме. То ми смета, узбуђује и улива још већи немир. А време стоји, отегао се, никада краја. Како се то све нагло могло изменити. Довољан је само један тренутак, покрет, поглед у мом правцу. А онда, нашли би се лицем у лице. Стрепим од тога. Не желим окршаје. Потребан ми је мир. Предстоје ми нови задаци.

Жеље нису изневерене. У једном тренутку један од војника подиже руку, учини њоме покрет као да нешто одбацује од себе и патрола крену. Наставих свој пут исто онако лено, тромо, корак по корак, удаљујући се од места нашег изненадног сусрета.

Ноћни мир није помућен. Улица је поново слободна.

Навратих до Милана³². Није ми се надао. Знао је да нерадо залазим по кућама.

— Откуд у ово време? — упита.

— Ето, сасвим случајно. Пролазио сам овим крајем и навратих.

Прећутах о ономе што се мало пре збило. Нисам хтео да га оптерећујем својим потешкоћама. Па ионако је био збуњен.

— Шта је са нашим „пријатељем“? Да ли си сазнао још неке нове појединости?

„Пријатељ“³³ је у своје време био рески начелник. Стицајем околности коришћен у нашем раду.

— Добро је, рече Милан. Легитимације су ту, оверене, само их треба испунити.

Узех легитимације, упоредих их са једном од ранијих чију сам исправност проверио и закључих да се могу користити.

— Да ли је процедура око овере извршена онако како смо се договорили?

— Да! Потписане су бланко, а слике сам лично прилепио и оверио.

Чудно! Ово је већ други канал у прибављању исправа. Како је будност попустила, помислих. Већ и полиција показује своју слабу страну. Пукотине и у њеном апарату већ су биле на помолу.

— Предпостављам да ниси имао потешкоћа?

— Нисам! Секретар „пријатељев“ уопште се није интересовао ни за што су исправе, ни за кога су. У страху је, иако није неки већи грешник. Тражи помоћ — неку добру реч о њему.

У разговору сазнадох и неке интересантне детаље о припреми неких органа полиције за напуштање земље. Страх их хвата. Свесни су да их за злочине ништа не може оправдати. Немају снаге да сачекају праведни суд народа... Беже.

Касно у ноћи растадох се са Миланом. Тихо и печујно напустих његов дом и изгубих се у замраченим улицама града.

А Света! Где је! Шта је са њим?

Како је неизвесност тешка и како зна да безобзирно шиба и испрпљује.

По глави ми се врзмају чудне мисли: Гестапо, Специјална полиција, мучење... Да ли је ухваћен?

Не, доћи ће, сам себе тешим. Не мора све испасти црно.

Прошла је још једна непријатна ноћ. Време резервног састанка примиче се. Чекам. Улица је потпуно оживела.

Колико среће! Видим Свету, примиче се, жури. Он је, не варам се. Загрлисмо се.

Шта је са њим? Очи су му мутне, подбуле, сав је некако ломан, исцрпен.

— Шта је! Да ниси имао непријатности! упитах.

— Не! Све је у реду. Тачно у одређено време чекао сам. Али...

Прекидох његову мисао. Ништа. Добро је. Опрости! И поред најбоље жеље нисам могао стићи. Како си прошао са Костом? Да ли си обезбедио састанак?

— Да, у 9,30 треба да се нађемо код „Липовог лада“.

— Претпостављам да му ниси говорио о мом учешћу.

— Нисам. Поступио сам у свему по договору.

Разговарајући продужисмо ка „Липовом ладу“.

И „Липов лад“ није више онај стари весели кутак где се могло безбрижно седети и попричати. Нека сивоћа и учмалост увукла се и под његов кров. Каква промена.

Не схватам те хладне поздраве, мир, ту тишину. Те жеље људи за самоћом. Како су се растурили по столовима. Нигде два-три заједно. Све ми је то некако чудно, туђе.

— Да ли је овде овако увек? упитах Свету.

— Па, скоро редовно. Окупација је и овде оставила своје трагове.

— Осећам. И то врло непријатне.

— Не треба се чудити. Људи су присиљени на опрезност. Повукли се. Строго воде рачуна о својим поступцима, држању. Ипак односе овде у кафани не би требало узимати као мерило општих односа. Овде се многи међусобно не познају, па су резервисани. Шта се зна ко како мисли и ко коме припада. Струја је више. Убеђења су разна. Разне бриге окупирале су људе.

Слушам док мисли јуре. Прешле су границе фронта и задржаше се у јединици, на бојишту, тамо где је друг поред друга, где су сви као један, без резерве, весели и срећни.

Келнер донесе кафе. Права јечменица. Црнела се као угарак. Ништа нам није нашкодила. Исписмо је као да је права, турска.

У кафани нам се није чекало. Изавосмо. Боље је наћи се на ширем простору јер изненађења нису искључена.

Ускоро и Коста наиђе. Упути се право ка кафани. Света указа на његов неспретни ход — сав се клатио, и његову повијену фигуру.

— Пустити га нек уђе, рече Света. Кад види да ме нема у кафани изићи ће. Тако смо се договорили.

Нисмо дуго чекали. Коста изађе. Али на наше изненађење, кад нас угледа, брзо продужи, скоро потрчавајући, у правцу из кога је дошао. Шта сада? Који му се враг десно? промрмља Света.

Света се брзо упути за њим. Изгледало је као да се такмиче у брзом ходању. Ипак на једно стотинак корачаја сустиже га, задржа и убрзо се окренуше према мени. Подох им у сусрет.

Увек оне зле слутње, онај осећај прогањања, праћења. Шта се збило?

Изазећи из кафане, Коста је видео са Светом непознатог човека. Одмах је помислио да није нека замка, да Света неким случајем није пао у руке полицији. И сад је помислио да је он на реду — да га вребају. Зашто би се иначе заклањали! — резоновао је Коста.

Слушајући Косту Света се гушио од смеха. Није могао да схвати себе у улози провокатора, издајника.

— Кад си овако „брисао“ испред мене, где би стигао да је био онај прави? Не би ти било краја.

— Лако је теби да се подсмеваш, али мени се још увек ноге тресу. Што се ниси држао договора? Кад је утврђено, да будемо сами, онда је требало тако и поступити. Ја нисам могао знати ко је са тобом.

— Признајем. Али ја нисам крив. Ти си био сувише ревностан. Што си тако поранио? Ипак будимо задовољни кад је све испало како треба. Него шта је са пуковником?

— Изгледа ми да са њиме ипак можемо нешто урадити. Данас сам имао намеру да се састанем са њим.

Коста изложи низ детаља о пуковнику, о његовом ставу и погледима. Са Старим³¹ је разговарао.

Али проглас са позиција окупатора чији је један од твораца био и пуков-

ник, говорио је друго. Да ли му треба веровати? Миша не сумња. И Крсти³⁵ је помогао!

Шта узети као истину? Где су границе у његовом ставу? Сме ли се рескирати?

После кратког договора упутисмо се ка првом телефону? Убрзо затим Коста успостави и везу.

Ослушкујем разговор. После кратког поздрава, на Костина питања, пуковник одговори:

— Добро, кад можеш доћи?

— У 11 сам слободан, рече Коста.

— Добро! У 11 те очекујем.

— Али за улаз, рече Коста. Да ми не праве сметње?

— Не брени, обезбедићу да те пропусти. Ти се представи и кажи да си позван.

Коста се захвали.

Пријатељски тон и пажња са којом се пуковник опходио према Кости улише ми наду у успех. А и Коста није изневерно. У свему поступи по договору. Света је, ипак, био у праву.

Са нестрпљењем и прилично узбуђен очекивао сам време предвиђено за састанак. Уместо Косте ја ћу отићи. Изненадићу пуковника, на препад га ухватити. Поставићу му захтеве. У противном...

Али шта са Костом? Више ми посредник није потребан. Желим у четири ока да поразговарам са пуковником. Како Косту задржати?

Нека чека са Светом. Из даљег рада са пуковником њега треба искључити.

Нисмо дуго остали заједно.

— Ја морам ићи, рекох Свети. Имам још неке послове да завршим. Хитни су, не могу се одложити. Ви ме чекајте код „Три листа дувана“.

— А ако не доћеш до 11, да ли Коста да иде? упита Света.

— Најбоље је да сачека. Могу искрснути неки нови захтеви. И онда, шта би ако оде.

— Добро, ми ћемо чекати. А ти пожури.

Палилулска касарна, обавијена сивоњом противавионских боја, уливала је страх и стрепњу. Та сива зградурина, међу чијим су се зидинама многа зла

одиграла, из које су годинама продирали јауци, патње и мучења, стајала је као чудовиште. Стојим пред том зградом, посматрам је. Обилазим. Чекам тренутак кад ћу и сам покушати да уђем и да се нађем међу њеним зидинама.

Непријатно делује та сивоња, пустош, те улице које су људи далеко обилазили, а деца избрисала из простора за игру. Све то узбуђује, доноси нови немир. Ипак идем. Време је. Не смем одустати. У близини примећујем Вељка и Мишу. Промичу један поред другога. Неки немир као да избија из њих. Они су у мојој пратњи. Очекују исход подухвата.

Прилазим стражару. Он ме посматра, испитује, држи се као да је прва личност уз пуковника. Стари је то „жаца“. Зна он своју вредност. Али кад сам казао да сам позван од пуковника, да сам у пријатељству с њим, он намах омекша, одобровољи се, направи тако благородан израз лица да сам и сам постао збуњен.

Убрзо се надох и пред дежурним зградом. Официр недићевске Српске државне страже затражи исправе, летилично их прегледа и врати. Закључих да је обавештен о Костином доласку.

— Сачекајте један тренутак, рече, док проверим да ли је господин пуковник слободан.

Тражио је, окретао телефонске бројеве. Пуковников телефон био је заузет.

Да није Коста? Да он не разговара? Сину ми у мислима. Тачно је 11 часова. Страшно! Ако је он, све је пропало. Моја нова легитимација попуњена је на његово име. Све ће се открити пре почетка.

Срећа! Дежурни успостави везу. Пуковник ме позва.

— Да ли вам је познато где је канцеларија господина пуковника?

— Да, познато ми је. И раније сам долазио.

— Онда изволите. Ја вам нисам потребан. Можете сами отићи.

Захвалих се. Обмана је потпуна. Важна препрека на путу до пуковника пребројена је. Још само да се Коста у међувремену не умеша.

Не губећи време, брзо устрчах уз степенице, изиђох на широки простор хола, скренух десно и за неколико тренутака нађох се пред вратима пуковникове канцеларије. Не сумњам, то је, одговара опису и плану зграде. Али сада узбуђење прелази границе дозвољеног. У глави ми тугњи. Осећам да ме онај привидни мир напушта.

Куда? Да ли је пуковник сам у канцеларији?

Несхватљиво! Од узбуђења немам снаге да закуцам на врата, да најавим долазак. Рука се сама одбија од њих. Шта је то са мном? Криза.

Покушавам да се смирим, средим, да нађем себе. Не иде! Јављају се последице раније пренапрегнутости. Њих осећам. Оне су очигледне. А мисли иду, смењују се, никако да наиђе она права са којом бих иступио пред пуковника. До када тако? Чекам!

Поред мене ходником, као на разбојишту промичу униформисана лица. Иду из канцеларије у канцеларију, лупају вратима, јуре, мувају се. Лица су им мрачна, замишљена. Избегавам њихове погледе. Трудим се да останем што мање запажен.

Шта се ту дешава? Оснијак је узаврео.

Нема више чекања. У срцу сам непријатеља. Осећам да се нешто спрема.

Како се све одједанпут изменило. Нестало је неспокојства, предрасуда, страха. Нестало је колебљивости. Унутрашња равнотежа поново је успостављена.

Као по нагону, не размишљајући о речима којима ћу се обратити пуковнику, грунух у канцеларију. Нађох се лицем у лице са њим.

Пуковник је заваљен у фотељу очекивао Косту. Хладан зној брзо га је пробио.

— Господине пуковниче, Коста није могао доћи. Спречен је. Уместо њега ја сам упућен!

— Како? Ко сте ви? Ко вас упућује? — отпоче пуковник серију својих питања.

— Смирите се. У вашем је интересу. Припадник сам НОП-а — официр, мајор.

Пуковник се трже, покрену у фотељу, устаде, покуша да направи корак два у правцу мене, али убрзо одустаде од даљег примицања. Стао је као окамењен. Видим, схватио је озбиљност положаја. Оваквог госта није очекивао. Ускоро после неколико тренутака већ је стајао у углу свог радног кабинета. Супротно од њега у другом углу стајала је мања челична каса. На столу неколико докумената и нешто књига лежало је разбацано у неред.

— Господине пуковниче, не сумњам у Ваш реализам, наставих после неколико напомена. О томе и неки Ваши поступци из последњих дана говоре. Помогли сте неким нашим људима. Зато од Вас очекујемо више. Даје Вам се могућност.

Пуковник је ћутао. Али не за дуго. Прибра се.

— Шта желите? упита.

— Вашу сарадњу са нама и то потпуну, без резерве.

Пуковник се са обе руке ухвати за главу и поче је притискати.

— Сарадњу? изустри гласом који је подрхтавао.

— Да, сарадњу. То је с обзиром на општу ситуацију на фронтима само у вашем интересу. Ваша једина шанса. Одаучите се!

Измењасмо још неколико мисли а затим упитах:

— Где су Вам поверљива документа?

Пуковник без затезања одговори:

— У другој просторији — спакована и припремљена за транспорт, рече пуковник.

— Куда за транспорт?

Оштри звук телефона, изненадно запара ваздух и за тренутак прекину започети разговор.

Коста! Шта хоће?

Добро је! Његово извињење о закашњењу ја сад слушам. Срећа што се раније није умешао.

— Ништа, ништа. Будите без бриге. Господина пуковника о свему ћу обавестити, рекох, примајући на себе улогу пуковниковог ађутанта.

— Молим Вас, будите добри. Не заборавите! То ми је тако важно.

— Не брините!

Коста и даље настави. За чудо како се распричао. Никако да престане. Све хоће да објасни, да оправда. А ја као на ватри. Слушам.

Нисам дуго издржао.

Шта ако неко наиђе? Куда онда? О томе нисам размишљао!

Слушалица се сама опусти. Прекинух везу. Коста ишчезе, далеко... далеко.

— Господине пуковниче, наш разговор оставимо за касније. Треба да идемо! Настојте да не изазовете сумњу, јер и најмања Ваша несмотреност по вас може имати кобних последица.

Пуковник нешто замрмља, протресе се као да од себе нешто одбацује, а затим гласом, тихим, више као за себе рече:

— Добро! Не желим да се супротстављам. Све ми је јасно.

После неколико кратких напомена о држању у току излаза и напуштања зграде рекох:

— А сад можемо поћи.

Полазећи, мали „валтер“ увукох испод капута, принесох га у висини груди и уперих у пуковника. Непосредно затим, приблијени један уз другога, напустисмо канцеларију, изиђосмо на широки простор хола, упутисмо се ка степеништу које је водило ка излазу. Мимо нас, промицали су људи, застајкивали, клањали се, поздрављали. Сваки од њих држао се као да је желео да привуче пуковнику пажњу, да искаже своје поштовање. А он, одсутан, замишљен, са рукама забаченим на леђима, незаинтересовано је промицао мимо њих и брзо одмицао ка излазу.

Колико напора, немира, унутрашње борбе. Свако лице на том кратком путу ка излазу причињавало ми се као да је ради мене на то место постављено, да зна ко сам, зашто сам дошао. Мислим: план се остварује. Чека се само тренутак кад ће доћи до обрачуна. Ипак нећу бити изненађен. Први је пуковник. Он ће пасти. Њему нећу опростити. Поред њега наћи ће се и још неко. Знаш, жив се нећу дати!

Како је то страшно! Само једна мисао делује, намеће се. У њој је све усредсређено. Пуцати... Пробити се!

Осећам како се кажипрст десне руке и против моје воље поиграва обарачем револвера. Притиска, попушта, наизменично, непрекидно. Пуцњи могу потећи, неосетно, изненадно. А онда?

Још који тренутак. Корак. Пред излазом сам из те сиве у крви огрезле зграде.

Нестрпљив сам. За тренутак све може пропасти!

— Брже!

Тешка гвоздена капија била је пред нама. Пред њом је стајао дежурни официр.

Напред. Не губити време. Очистити пут!

Не, није било потребно. Дежурни официр, одмаче се од капије. Поздрави. Пропусти пуковника.

Слободније дишем. Опет сам на свом тлу, ван зидова, на ширини.

Идем. Осећам топлоту октобарског сунца. На њему све блиста, зрачи. Све што видим причињава ми се лепим и великим. А пуковник?

Замакосмо ка улици војводе Добрџаца. Крећемо ка Дунаву. Тамо је мирније, више је ширине, простора. Лакше ћемо измењати мисли. Чүти докле смо спремни ићи.

Лаганим ходом настависмо ка Дунаву. Више не осећам оне дрхтаје од којих се откочени револвер поигравао испод капута. Сад је и он чврсто стајао у руци положен преко груди. Како се све брзо изменило?

После кратке шүтње већ смо измењали и прве мисли. Чүдно. Крста је ипак био у праву. Са пуковником се могло разговарати. Није био онако крут какав је утисак човек о њему, при првом сүсрету, могао стећи. Схватао је ситуацију. Реално је гледао на положај разних квислинга и окупатора, јасно — са доста закашњења.

— Добро. Кажете да вам је све јасно. Видите да Недићева творевина пропада, да Немци губе рат. Па ипак сте у униформи недићевског пуковника, и то на таквом одговорном месту.

— Тачно је. У животу човек зна често да греша. Ово је једна од мојих најтежих. Али...

За тренутак прекинусмо разговор. Вељко је прилазио. Он је као сенка од изласка из Палануцке касарне ишао испред нас. Одређивао правац кретања. Довео нас на ово место.

Без речи предадох му оних неколико докумената које сам из пуковникове касе извукао.

Пуковник је схватио . . .

— Видите са нама се не може шалити. Има нас на сваком месту и то сваким даном све више и више.

Вељко се брзим кораком удаљи. За њим кренусмо и ми.

На двадесетак корака за нама ишао је и Миша.

Шта је то? Какви су разлози за овакву изненадну промену места? Ништа не запажам.

Миша се све више примицао. И ми кренусмо брже.

Немци! Нека их враг носи. Није баш сада требало да наиђу.

— Господине пуковниче, овога пута дуго смо вас задржали. Да не бисмо губили време, ми и овако можемо изменити још неке мисли. Ето ваша документа налазе се код нас. За који тренутак наћи ће се на још сигурнијем месту. Не заборавите, вашом неактивношћу могу променити власништво. А онда?

Схватите! Рат је! Нико никоме не опрашта. Са наше стране ми од вас ништа што нисте у могућности да остварите нећемо захтевати. Одлучите!

Пуковник нервозно подиже руку, притисну њоме чело, застаде, а затим као после неког дубоког сна рече:

— У последње време о свему сам размишљао. Тражио своје место. Нашао га, али недостајало ми је снаге. Сад видим шта је пропуштено!

— Значи, на вас можемо рачунати.

— Да. У границама мојих могућности.

— Добро. Одржите реч. У вашем је интересу.

— А сад, ваш први задатак. Да ли сте у могућности да прикупите неке податке о утврђењима на ужем подручју Београда. Ви као војник сигурно схватате шта нам треба.

— Претпостављам.

Изнесох неке детаље.

— А сад још нешто. Број вашег телефона имамо. Нови састанак заказаћемо преко њега. Али пазите. О разговору никоме ни речи.

— Схватам.

Утаначили смо и конспиративне надимке.

— Сад можемо сваки на своју страну. За ово како је испало извините. Верујем сада, после свега, да је наш први сусрет могао имати и мирнији ток.

Растали смо се.

У даљем раду пуковник је нашао своје место. Нови сусрети имали су знатно мирнији ток. Резултати су били већи.

Да ли је све ово овако морало бити? Могао сам довести себе у тежак положај. А онда?

Зашто Кости и осталим нисам поверовао. Он је сигурно са много мање тешкоћа исто ово могао постићи. Не треба истрчавати. Треба веровати људима. Колебљивци сад мисле да шићаре. Нуде своје услуге.

Размишљајући стигао сам и до „Три листа дувана“.

Коста и Света упорно су чекали. Подне је давно прошло. Како су скочили кад ме угледаше!

— Шта је. Где си тако дуго? Пропадосмо од нестрпљења — рече Света.

— Није се могло раније.

Опет оно уобичајено правдање . . .

— Шта је, хоће ли Коста ићи? Мало је закаснио.

— Па, нека покуша. Никакве нове комбинације нису проистекле.

— Онда морам журити. У последње време обично између два и три пуковник напушта канцеларију, рече Коста.

— Ви идите. Вама је Света говорио о појединостима које нас интересују. Гледајте да што више извучете!

— Све што се може.

Како се све исплело. Данас треба да присуствујем једном скупу активиста. Да ли ићи? Велики их је број. Да није нека провокација? Размишљам. Ваљда није? Миша ме укључио. Не би ме позвао да није сигуран у те људе.

А са Драгољубом³⁶? — Нека га враг носи! У потери за њим данас имам већ пети састанак. Сви претходни нису дали резултате. Тако се забункерисао. Нигде му нема трага. Не би га требало јурити. У партизане нико никога силом није гонио. Али Црни, шта ће ми он рећи? Он ми је изричито наредио да га пронађем и пребацим на ослобођену територију. Јасно, ако изрази жељу, Да видим и са тим Станићем³⁷. Зна ли он нешто о њему?

А радио-станција? Опет оно болно место. Бути. Не чује се. Ни нов пронађени радио-техничар није нашао лека. И он каже исправна. А везе нигде. Куда даље?

Радиограми са подацима гомилају се. Стоје. Да ли је Сава што урадио. Он и Душко требало је да пронађу новог радиотехничара. Ако нису, тешко Милораду. Пропаде у земљу. У бази је. Из ње не излази. Не креће се. А и ја сам према њему помало и груб. Не би требало. Њему је најтеже. Шта он ту може. Он је радиста. Није техничар. Не треба од њега захтевати немогуће. Краћи курс који је завршио није му дао нека знања.

Како се из свега извући. Време неповратно измиче, а ја једва стижем да похватам те везе и везице. Ето, уз пут један пријатељ ми рече: „У стану неког учитеља у Палилули крије се немачки војник. Има оружје. Сит је рата. Жели да се прикрије до доласка партизана“. Треба и то испитати. Сазнати адресу. Отићи. Али када?

Већ сам код Станића. Примео ме у пространом салону. Посматрам. Све бланста. Читаво богатство: дуборез, кристалне вазне. Шта ћу ја ту, помислих. Није овај за нас. Где сам упао? Овде се неће много урадити!

Преварио сам се.

Човек врло интеллигентног изгледа проциљиво ме посматра.

— Шта је, које добро? Шта вам могу помоћи? Душан ми није рекао зашто вас упућује.

Бутим. Користим се тренутним предагом док се уваљујем у пространу кожом обложеноу фотељу.

Извиних се што га узнемиравам.

— Потребна нам је ваша помоћ. Долазим због једног врло осетљивог питања, почех одмеравајући сваку реч.

Желим да ме правилно схватите, без предрасуда и резерве. Припадник сам народноослободилачког покрета, официр — партизан. Дошао сам са ослобођене територије.

Станић се узнемири. Пови се читавим телом напред. Упиљи се у мене. Држи се као да не схвата речи које су му упућене. Да није пречуо?

— Шта? То је немогуће?

Верујте. Могу вам дати доказе. Не сумњате.

Како је немирна игра јагодица одударала од тог складно изграђеног лика. Гримаса за гримасом појављивала се на његовом лицу.

— Какво изненађење! Просто не верујем. Да ли сам добро чуо?

— Тачно је, рекох.

Али за Драгољуба? Опет резерва. Ништа! Забункерисан је. Само најужи круг људи зна где се налази. Нећу више јурити. Доста ми је. Даљу бригу препуштам Станићу.

Али Станић?

Невероватно. Повезан је са људима у одељењу за снабдевање окупаторских и квислиншких снага на територији Србије.

Отвара се још један канал — једна веза у прикупљању података о непријатељу. На њих није требало дуго чекати. Месо и хлеб открили су бројке. Бројно стање окупаторских и квислиншких снага на територији Србије више није представљало тајну. Раније о бројном стању нисам ни размишљао. Нисам могао ни претпоставити да се до њега може доћи. И ето... Случајност.

Како су безобзирни и опрезни Немци допустили такву могућност.

Задовољан сам. Ново пронађени радио-техничар доведен је у базу без страха да ће радио-база бити откривена. Зналачки је отклонио недостатак. — Успоставио везу. Први наши радио сигнали испунише етар.

У улици сам Максима Горког. Неопажено улазим у зграду бр. 4. То је зграда предвиђена за састанак.

После четири кратка притиска на звонце, врата се отворише. Снажан човек појави се на вратима.

Потражих Мишу.

Мишо убрзо наиђе. Уђосмо у страну просторију.

Дискусија престаде. Радознали погледа обасуше ме са свију страна.

После неколико тренутака настави се разговор. Дискусија поново оживе.

Слушам. Колико борбеног, патриотског у испуњањима тих људи. Ни мучења, ни терор, ни логори, нису их преплашили. Нису у њима угасили вољу за отпор, жељу да дају свој допринос ствари победе.

Предлози су разни.

— Не може се чекати. Треба објединити акцију, везати их за општи устанак у граду, неко рече.

Али како? Шта би постигли? Дићи устанак значи изложити народ страдању, мукама. Никако! Непријатељ неће лако дати Београд. У крви би угушио устанак!

Дискусија је све живља. Падају предлози. Услеђују одговори. Борбени дух узвитао је атмосферу. Ипак логика потисну емотивна стремљења људи.

Треба реално гледати. И кад би постигли неки успех, не би се одржали. Фронт је још увек далеко. Кад се јединице примакну Београду, онда ускладити акцију. То је тренутак. До тада се што чвршће организовати, повезати. Не сме се пренаглити. Таква директива није дошла са Космаја. Њих извршимо, и испунили смо обавезе.

Мисао о Космају помирила је ставове. И то не без разлога. Космај је значајно много. Био је део ослобођене територије, ту на прилазу Београда. На њему се налазило и партијско руководство Београда.

Дискусија и све што чујем, нао сам већ стекао јасну представу о Београду, о људима, на мене оставља снажан утисак. Овде није састанак партијског чланства. Не! Овде су већином патриоти. Људи који су схватили величину борбе. Који неће да сачекају слободу, а да за њу не дају и свој допринос.

Ево и сад, директива је јасна. Треба сачувати објекте: електричну централу,

телефонску централу, радио-станицу и низ других објеката. Људи то знају. За њих није тајна који је од објеката непријатељ минирао. И зато се организују. Стварају групе и припремају за одбрану ових објеката. А колико оваквих група има, колико појединаца који исто мисле?

И на ранијим састанцима ове врсте, код других група, дискусије су биле сличне. Поред расправљања о одбрани објеката, спречавању минирања, дискутовало се о оружју, припреми људства за ступање у јединице НОВ, праћење непријатеља итд. — И зато није случајно да у Београду није било значајнијег објекта који није имао своју групу, борбену групу људи која се бринула о објекту, чувала га. Даномоћно бдила над њим. Резултати нису изостали. Објекти су сачувани. Непријатељу није пошло за руком да их разори.

И окупирани Београд наставио је своју славну традицију. Није се гледало на сталеж, професију, узраст. Све што је било патриотско повезивала је иста мисао.

Снага народа и овога пута дошла је до пуног изражаја.

Дани су пролазили. Београд је очекивао своје ослободиоце. Тих дана полицијски апарат у граду остао је обезглављен. Познати крволоци су напуштали град заједно са квислиншком Недићевом владом.

Посаде у граду знатно су смањене. Главнина хитлеровских јединица упућена је на фронт, док су јединице Недићеве Српске државне страже, нагрижене дезертерством и паником губиле особине једне армије.

Злогласне четничке црне тројке крстарице су Београдом.

А народ? Грађани Београда, омладина све више су збијали своје редове. Манифестовали своју приврженост армији ослободилаца.

Велики су то дани. Све оно што се у годинама окупације таложило и скривало у људима сад је избијало у пуној својој снази. Носило, покретало, водило ка оштром и бескомпромисном окршају. И зато је и обавештајни рад добијао све шири и масовнији карактер. Подаци

су долазили са свих страна, а често из табора противника.

Последњи извештај примљен је од Ружице³⁸. Ружица је на вези са вишим официром Хитлеровог вермахта. Подаци су драгоцени. Депеша о евакуацији Београда. Ипак наш захтев делимично је задовољен.

Растајем се са Ружицом. Борбе за Београд већ су отпочеле. Експлозије граната одјекују градом.

Више не мислим на припремљени радиограм — на извештај.

Јурим! Занесен сам величином тренутка. Опет ћу бити са својима! Нестрпљив сам.

Пролазим поред главне поште. Немац везиста повлачио је линију. Сада више нисам само обавештајац. Сит сам мирног посматрања Немаца. Могу пуцати. Не постоји опасност да ћу нашкодити раду.

Два револверска метка, сручише се у Немца. Један непријатељски војник мање. Калемови са телефонским каблом остали су неразвијени.

У пуном трку продужих Булеваром револуције.

Стигао сам до Кумановске улице; један аутомобил био ми је скоро за леђима. Немци!

За трен ока нашао сам се на гомили цигала једне рушевине.

Опет су пуцњи одјекнули. Два немачка војника са рукама подигнутим за предају напустише кола.

Диван призор. Док се цев мога револвера још пушила, два нова била су уперена у Немце. Ко су ти другови? Откуда се створише?

А народ! — Скупно се. Ликује. Маса расте. Мали митинг одржан је на отвореној улици.

Опет јурим. У XII сам кварту. Група припадника Српске државне страже и неколицина униформисаних полицајаца, чека. На окупу су. Наредено им је да објекат не напуштају. Да ли је и код осталих тако. Шта је пуковник урадио са оружјем? Да ли је у свему поступно према последњем договору? Немам времена да проверавам.

Стигао сам и до трамвајских шупа. Група омладинаца припуцава на Немце.

Неки од њих имају пушке, неки револвере. Има их и без оружја. Са омладинцима је и Сава. Одушевљени су. Латили су се оружја. Пуцају. Трче.

У близини наилазимо и на прву групу бораца.

Извибачи. То је први сусрет са нашим регуларним јединицама.

Народ се скупља око њих. Љубимо се.

Нешто ниже у покрету према Булевару револуције из Зорине улице наилазе и први тенкови. Наши! Црвеноармејски!

Неописив тренутак. Нешто слично до тада нисам видео. Немачки тешки механизовани топ јурио је из правца Студентског дома. За трен ока био је спржен. Налетео је на топовске циви црвеноармејских тенкова. Посада је нестала у пламену!

Колико доживљаја на овом кратком путу. А затим, понесени одушевљењем, поново јуримо. Опет смо испред јединица — у позадини фронта — у срцу непријатеља: Карабурма, главна пошта, телефонска централа, Трг републике. Свуда борбе... пуцњи... јуриши... На сваком кораку одушевљена маса. Дубоки људски поздрави.

На Карабурми прсла је непријатељска колона. Чета је бежала испред неколико бораца. Сава пуца у колону са десетак метара.

На телефонску централу народ јуриша. Немци су разоружани. Мине нису упаљене. Међу ухваћеним налази се и наш сарадник Рихтер, официр „вермахта“.

На Тргу републике нашли смо се у блокади. У згради смо до биоскопа Балкана у улици Кнеза Павла (29 Новембра). Немци су свуда око нас: у позоришту, у малом позоришном парку, код Споменика, у палати „Риунионе“ (сада кафана „Дрина“) у „Албанији“. Видимо их. У непосредном смо додиру са њима.

Пред палатом „Риунионе“ виде се и непријатељски тенкови.

Покушавамо да се пробијемо. Напуштамо зграду. Ускачемо кроз прозоре у просторије биоскопа „Балкан“.

Ка тргу јуришају наше јединице. Борбе се воде за сваку кућу, спрат,

улицу. Осећамо силну јуриша. Он нас привлачи!

Пребацујемо се из зграде у зграду. Упали смо у просторије кафане „Зора“.

Кафана је на ничијој земљи. Засута је ватром и наших и непријатељских митраљеза.

Један тренутни предах — прекид ватре, био је довољан да се извучемо. Јурнусмо преко улице.

Рафал зрна из непријатељског митраљеза расу се за нама. За делић секунде закаснио је.

Нас пет пробисмо се до наших јединица. Нисмо се више растајали. Са својим сам пролетерима.

Какво одушевљење, занос, манифестације. Са сваком ослобођеном кућом, рејоном, улицом, наша Армија расте — развија се! Незадрживо јуриша.

Народ је са армијом. Осећа је својом. И онога дана док су пуцњи одјекивали Београдом, тај народ се дизао. Смело корачао. Ишао под заставама и транспарентима на први велики збор у још неослобођеном Београду.

Игралиште код Ауто-команде (сада Црвене звезде) прекриле су нове хиљаде младих бораца — херојског Београда.

Незаборавни су то тренуци!

НАПОМЕНЕ

¹ Пеко Дапчевић, амбасадор ФНРЈ у Грчкој.

² Мијалко Тодоровић, потпредседник СИВ-а.

³ Сретен Жујовић-Црни.

⁴ Брана Барјактаревић, сада генерал-мајор ЈНА.

⁵ Милорад Мирковић, официр ЈНА.

⁶ Дража Марковић, потпредседник Извршног већа НР Србије.

⁷ Милорад Томић, официр-извиђач.

⁸ Жика Анђелковић.

⁹ Сава Анђелковић.

¹⁰ Олга Врабић — Нада илегално име.

¹¹ Др Бонин, заменик министра Недићеве владе.

¹² Дара Анђелковић.

¹³ Андрија Илић, стрељан од Немаца 1942.

¹⁴ Мирко Хаузер, музичар.

¹⁵ Стева Јанковић, стрељан од Немаца.

¹⁶ Јован Божовић стрељан од Немаца на Падинској скели концем 1941.

¹⁷ Ристо Дашић, аутомеханичар, погинуо 1941. у борбама за ослобођење Загреба.

¹⁸ Димитрије Папазоглу, правник, доцент Правног факултета у Скопљу, настрадао несрећним случајем после рата.

¹⁹ Милош Божовић, правник.

²⁰ Света Симић, настрадао непосредно пре почетка борби за ослобођење Београда, при-

ликом преласка у позадину непријатеља.

²¹ Драго Шошкић.

²² Душан — презимена се не сећам.

²³ Коча Бошковић.

²⁴ Милорад Мирковић, радио-телеграфиста.

²⁵ Душко Будимировић, на раду у Радио Београду.

²⁶ Мира Будимировић, данас бач гимназије.

²⁷ Бернард Мужина, радио-техничар.

²⁸ Бранислав Јовановић, ауто-механичар, погинуо у борбама за ослобођење Чазме почетком маја 1945. године.

²⁹ Петровић Звонимир, погинуо код села Отока на Сремском фронту децембра 1944. године.

³⁰ Ранковић Радомир, погинуо априла 1945. на Сремском фронту код села Бапске.

³¹ Бранко Јовановић, погинуо у првим данима борби на Сремском фронту.

³² Никола Мандић, трговачки помоћник, погинуо на сремском фронту 1945. као потпоручник.

³³ Стрељан као сарадник окупатора 1944. године.

³⁴ Окружни начелник Маринковић.

³⁵ Крста Жугић, правник.

³⁶ Драгољуб Јовановић.

³⁷ Станић, виши функционер у Дирису.

³⁸ Ружица Божовић, професор.

UNE STATION DE RADIO-DIFFUSION EN 1944 A BELGRADE OCCUPEE

M. VUČKOVIC

Miloš Vučković se souvient qu'il avait pour mission de partir avec un radio télégraphiste du territoire libre — village de Darosava près d'Arandjelovac — pour Belgrade occupé. Ils s'étaient arrêtés près du village de Popović essayant au moyen d'un poste émetteur de se mettre, au moment convenu, en relations avec le territoire libre. Il décrit leurs brèves rencontres avec Draža Marković qui les aida de se travestir en citoyens civils et de se mettre en relations avec un groupe de partisans qui avait pour mission de rejoindre Belgrade. Ces jours-là l'on avait pris le Dr Džonić, ministre adjoint du gouvernement du traître Nedić. L'on trouva sur lui de divers documents: un laissez-passer allemand, carte d'identité délivrée par l'Organisation de Travail TOT, des documents tchetniks et quislings. Le plan primordial fut immédiatement changé. Avec l'auto et les documents de Džonić, ils partirent directement pour Belgrade. Même, les sentinelles allemandes n'avaient rien remarqué lors de la vérification des papiers. Ainsi le groupe arriva à Belgrade, ville qui vivait une vie de combattant.

L'auteur décrit de simples gens qui dans un moment donné devenaient des héros tels que: Drago, qui tua un agent ennemi sur la route de Kumodraž, puis Duško, Koča et tant d'autres. La mère Andjelković bien que vieille s'était chargée de surveiller la rue Vojvoda Brana, Duško s'était chargé d'assurer l'abri du dehors, tandis que Gine, Miša, Sava et Milorad se trouvaient là. Le bébé avait également une mission, car ses langes cachaient le chiffre de partisans.

Une nouvelle vie, encore inconnue, se frayait le chemin à travers les chaînes. Ni les souffrances, ni les victimes, ne pouvaient briser sa force.

L'auteur se souvient avec émotion du vieux Bernard Mužina qu'il trouva dans la rue Dalmatinska 26 et fut venir pour examiner le poste émetteur qui était en panne.

Il se souvient ensuite qu'il entreprenait, en tant qu'officier d'information des tâches difficiles et qui, aidé par les camarades, réussissait à les accomplir. Enfin, content que tout marche bien, il s'en allait à la réunion dans la rue de Maksim Gorki. Il décrit cette réunion ainsi: «Quel patriotisme et quelle belligérance émanent de ces combattants et de ces militants lorsqu'ils parlent! Ni les tortures, ni la terreur, ni les camps ne pouvaient les effrayer et ne pouvaient étouffer leur persévérance dans la résistance, leur désir de contribuer à la cause de la victoire. Cette réunion m'avait beaucoup impressionné bien que l'idée de Belgrade ne me fût pas étrange. Il ne s'agissait ici d'une réunion de membres du Parti, mais de gens simples qui avaient compris la grandeur de la lutte et ne voulaient pas attendre la liberté sans participer dans la lutte pour cette liberté. La directive était claire: il fallait sauver de la destruction les points importants de la ville: centrale électrique, centrale téléphonique, canalisation et autres. Ces gens simples le savaient. Ils n'ignoraient non plus ce que l'ennemi avait miné et ce qu'il voulait faire sauter. C'est pour cette raison qu'ils s'organisaient, créaient des groupes et se préparaient pour défendre ces points importants.»

Belgrade occupé continuait sa tradition glorieuse. Sans différence de classe, tous les patriotes étaient unis par une même pensée. Belgrade attendait ses libérateurs. Ces jours-là l'appareil policier de Belgrade était décimé. Les bourreaux connus avaient quitté la ville avec le gouvernement quisling de Nedić. Le gros de troupes hitlérienne était envoyé au front, tandis que les unités de la garde serbe de Nedić, rongées par des désertions, perdaient le caractère d'une force armée. Les terribles patrouilles tchetniks dites «troïkas» faisaient des rondes dans la ville.

Et la population, les citoyens de Belgrade, serraient de plus en plus leurs rangs en manifestant leur dévouement à l'Armée de Libérateurs.

«Les luttes pour la libération de Belgrade avaient déjà commencé... Des explosions de grenades retentissaient dans la ville...

Je cours! transporté par la grandeur du moment. Je serai de nouveau avec les miens...

Je ne suis plus un simple officier d'information. J'en ai assez d'observer silencieusement des Allemands... Enfin, je peux tirer...

Deux balles se plantèrent dans le corps d'un Allemand...»

Le peuple est avec l'Armée. Il la sent comme sa propre armée. Et le jour où les grenades éclataient dans Belgrade, ce peuple se levait et marchait courageusement avec les drapeaux déployés et les pancartes au premier grand meeting qui devait avoir lieu à Belgrade qui n'était pas encore libéré. Des milliers de jeunes combattants de Belgrade héroïque s'étaient rassemblés au stade actuel de «Crvena Zvezda».

